

**Юрій Бондаренко,
професор Ніжинського державного
університету ім. Миколи Гоголя**

Хронотопний аналіз тексту у світлі історіософських підходів до вивчення літератури

Важливе місце у прочитанні художньої історіософії (тестове поле, в якому осмислюються проблеми історичного розвитку окремого народу або людства в цілому, місця людини в ньому) на уроках літератури посідає хронотопний аналіз – дослідження твору крізь призму його часопросторової організації. У літературознавстві вчення про хронотопи запропонував М.Бахтін.

Уведення цього шляху аналізу в методичну практику видається актуальним, оскільки в сучасній школі учні вивчають достатню кількість текстів з ускладненою хронотопною будовою, яка має принципову роль у реалізації їх художніх концепцій. До таких джерел відносимо “Слово о полку Ігоревім”, “Енеїду” І.Котляревського, “Сон” Т.Шевченка, “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Панаса Мирного та І.Білика, “Бояриню” Лесі Українки, “Вершники” Ю.Яновського, “Диво” П.Загребельного, “Собор” Олесе Гончара, “Маруся Чурай” Л.Костенко та ін.

Врахування часопросторового складника у змісті часто виводить дослідників на історіософську проблематику творів, яка за інших обставин не акцентується. Це, зокрема, стосується роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Панаса Мирного та І.Білика і початкового варіанту повісті “Кайдашева сім’я” І.Нечуя-Левицького.

В українській методичній думці однією з перших часопросторовою структурою твору та її вивченням зацікавилася К.Фролова. У своїй книзі “Аналіз художнього твору” вона вказала на необхідність досліджувати фізично-просторову та часову точки зору на зображені події. У сучасній

практиці використовуються тільки елементи хронотопного аналізу. Це відбувається тоді, коли структура твору, що досліджується на уроці, вимагає від предметника та учнів брати до уваги художній час і простір як системотворчі чинники. Літературні джерела історичної тематики тут не виняток. У ряді публікацій (В.Гриневича, Н.Мосієвської, Б.Сої, Л.Удовиченко та ін.), присвячених вивченню текстів такої категорії, частково враховані і часопросторові елементи. Проте повна методична схема хронотопного аналізу сьогодні відсутня, як і її апробація на текстах, що мають історіософське спрямування.

Щоб провести на уроці дослідження твору крізь призму історичних часопросторів, словеснику необхідно забезпечити ряд етапів:

1. Виділити разом з учнями основні історичні хронотопи.
2. Провести роботу в межах кожного з них (тут можна застосувати більшість із відомих шляхів аналізу, які вчитель вважатиме доречними).
3. Встановити зв'язки між історичними часопросторами, пояснити їх характер та художню логіку.
4. Сформувати узагальнені висновки стосовно усього твору.

Визначення історичних хронотопів

Під історичним хронотопом ми розуміємо завершену часову та просторову художню картину конкретної доби.

Оскільки “читач природним чином зосереджується спочатку на часових відношеннях та їх логіці”, а текстуальна “співвіднесеність елементів у часі домінує над їх позачасовою співвіднесеністю”¹, у першу чергу необхідно навчити школярів діагностувати наявність часопросторів у тексті, визначати їхні межі та типологічні властивості. Для цього ознайомлюємо школярів з ключовими ознаками хронотопу у творах історіософської спрямованості:

¹ Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – С.243.

а) розміщеність подій, про які розповідається, у конкретних часових та просторових рамках, позначеність створених картин “історичними” ознаками;

б) належність персонажів до одного історичного покоління людей (у творах фантастичного плану можливі зустрічі героїв із різних епох);

в) наявність проблематики, що гіпотетично притаманна саме для зображеного конкретно-історичного періоду (хоча за своєю суттю вона може ставати і надісторичною, переростаючи вузькочасові мірки, або переноситися в минуле із доби автора), виникнення конфліктів, що походять з історичних процесів певної доби;

г) присутність у тексті мовно-семантичних рядів, що покликані моделювати дух і характер змальованого історичного часу і простору, поглиблювати історичну картину світу.

Робота в межах окремого історичного хронотопу

Першим етапом в аналізі тексту є опрацювання *сюжетно-змістового* рівня, що дозволяє окреслити хронотоп(и) як складову частину твору, його (їх) кількість та структурний поділ. “...Кожний...хронотоп може включати в себе необмежену кількість дрібних хронотопів”, “загальний характер” їх “взаємовідносин є діалогічним”². Скажімо, в романі П.Загребельного “Диво” існує три основні історичні хронотопи: X століття, другої світової війни та шістдесятих років нашого часу. У їх межах можна виділити свої підструктури. Наприклад, хронотоп X століття складається з трьох часопросторових складових, що постають як Київська Русь, Болгарія та Візантія. Кожна з них має свій поділ. У їх межах помітні менші хронотопи: язичницького і християнського міста, середньовічного монастиря, християнських і язичницьких храмів, помешкань простолюддя, князівського терема та імператорського палацу і т.д. Усі разом вони вибудовують і

² Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М. Литературно-критические статьи. – М.: «Художественная литература», 1986. – С.284.

деталізують художній образ епохи, коли жив і працював майстер Сивоок. Вказані хронотопи стають простором для розгортання його людської й творчої долі і разом з тим є опорними точками художньо-історичного мислення письменника.

На уроці вчитель проводить дослідження, в ході якого учні аналізують по черзі часові та просторові характеристики кожного з хронотопів, інші художні складові. У центрі уваги школярів перебуває художньо-історичний “факт буття як точка організації простору та відліку часу...”. Саме він стає “основою історії, зав’язкою великого сюжету життя”³:

В яку епоху відбуваються події?

Як автор забезпечує “впізнаваність” змальованого періоду, тобто які історичні прикмети цієї епохи помітні в тексті? Чи наявні риси, що є чужорідними в історичному плані для зображеної доби? Яка їхня роль?

З яких дрібних хронотопів складається зображений автором історичний часопростір? Як вони взаємодіють між собою і як допомагають змодельовати образ історичної доби?

Як у творі оформлений “інтер’єр” хронотопу(ів) – основні місця, де відбувається дія, та їх історичний антураж? З якою метою їх використовує письменник?

Які образи в першу чергу зосереджують в собі й навколо себе дію в межах хронотопу? Чому так?

Яким чином письменник забезпечує часовий розвиток зображених подій? Як саме у тексті працює “годинник світової історії” й “годинник конкретного народу”⁴? Назвіть помічені вами закономірності цього процесу.

Найбільш продуктивним підходом *до аналізу персонажів* в контексті з історичними часом і простором є такий, що дає можливість розкрити характер зв’язків між людиною та історією на проміжку, який виділений їй життям, та осмислити буттєві стани героїв залежно від хронотопу, в якому

³ Зварич І. До проблеми просторово-часового “повернення” в художньому моделюванні дійсності // Питання літературознавства. Вип. 5 (62). – Чернівці, 1998. – С.4.

⁴ Яковенко І. “Що для росіянина добре, те для українця – смерть” // Урок української. – 2005. - №1-2. – С.60.

вони перебувають. Тема “людина в історії” має декілька вимірів: “історія очима суб’єкта” (у тому числі і її часопросторова організація), “суб’єкт на тлі історії” (тобто в середині й на фоні хронотопних структур, з яких вона складається) і “паритетне відношення “суб’єкт та історія”⁵. Вказана тема дозволяє виявити декілька історіософських ролей, які покладаються авторами на образи-персонажі в межах створених хронотопів:

- роль екзистенційної відчуженості від світу й загубленості в ньому (Гонта із поеми “Гайдамаки” Т.Шевченка, персонажі абсурдного типу із романів Івана Багряного та Р.Андріяшика, ліричні герої віршів Є.Плужника, В.Стуса та ін.)

- сенсбуттєвого пошуку свого існування через досягнення істин, які диктує часопростір життя в історично конкретизованому середовищі (головні герої віршованих романів “Маруся Чурай” і “Берестечко” Л.Костенко; ліричний герой В.Стуса);

- самореалізації завдяки власній спрямованій на творення історії дії (Сивок і Ярослав Мудрий із роману “Диво” П.Загребельного);

- історичної місійності, а часто й месіаністичності (Богдан Хмельницький із трилогії М.Старицького, Мойсей І.Франка, Ярослав Мудрий І.Кочерги);

- історичного моралізаторства, дидактизму (Богдан Хмельницький, узагальнені образи козацтва у творах Т.Шевченка; Сава Чалий І.Карпенка-Карого)

З’ясування вказаних функцій проходить шляхом постановки запитань і відповіді на них:

Які історичні завдання виконує герой у своєму часі і просторі? або: З якою, на думку автора, історичною метою у цьому часі і просторі діє саме такий персонаж? Які риси героїв індивідуалізує письменник на фоні часопросторових ознак і які історіософські підходи до осмислення дійсності у

⁵ Бондар М. Історія й художньо структуроване переживання часу (досвід нової української літератури) // Слово і Час. – 1997. - №9. – С.18.

такий спосіб він демонструє? У які контактні зв'язки вступає герой з просторовими елементами хронотопу? Як вони розкривають його психологію та позицію автора в осмисленні історичної ролі персонажа?

Під час аналізу не слід забувати і про *мовне оформлення* хронотопів. Адже “час... – це співучасник і творець образів”⁶. У кожного історичного хронотопу своя мовна картина світу, спрямована на моделювання його художньо-історичного виразу. Словесна ж картина усього художньо-історичного твору прив'язана до хронотопних відрізків (у кожного з них характерне мовне вираження), поглиблює загальний образ змальованої доби і також дає інформацію про історіософські погляди письменника. Вона представлена в лексико-семантичних рядах, які демонструють авторські уявлення про час і простір художньо поданого фрагменту дійсності. У процесі хронотопного аналізу необхідно виділяти словесні комплекси, що покликані відтворювати:

- історичний колорит часопростору;
- теми й проблеми, в тому числі історіософські, які письменник виражає з допомогою хронотопу;
- світоглядні установки героїв в оцінці змальованих часопросторових реалій, інших художніх фактів;
- авторську позицію в розбудові хронотопів як один із способів вираження його історичного світогляду.

У контексті хронотопного аналізу доцільно вести розмову і про *жанрово-родові особливості* тексту. М.Кодак виділяє жанрово-хронотопний узус як інтегральне поняття-редуктор, в якому “обидва аспекти поетики (жанр і хронотоп) виявляються співвіднесеними”. На думку дослідника, “романтичні та реалістичні жанри мають різні жанрові чи часопросторові поняття-редуктори...Сенс їхній полягає в прагматиці, в жанровому узусі,

⁶Войчишин Ю. “...Ярий крик і біль тужавий”: Поетична особистість Євгена Маланюка. – К.: Либідь, 1993. – С.79.

використанні задля визначеності кожного твору як приналежного до різних груп жарів...”⁷.

В історіософському аспекті жанрово-хронотопний узус – це заданий наперед спосіб конструювання художньо-історичних картин і викладу через них світоглядних позицій письменника щодо минулого. На уроці варто замислюватися, як саме у конкретному творі узгоджені його жанрова та хронотопна структури, що це дає для вираження філософсько-історичних ідей.

Важливим і останнім етапом у вивченні окремого хронотопу є **проблемно-тематичний напрям**, що, можливо, найглибше характеризує історичне мислення письменника. Історіософська проблематика знаходить своє вираження в усіх компонентах, з яких складається часопростір. “...Абстрактні елементи роману – філософські і соціальні узагальнення, ідеї, аналізи причин і наслідків – тяжіють до хронотопу і через нього наповнюються плоттю і кров’ю, долучаються художньої образності”⁸. Є декілька напрямків в осмисленні історіософської проблематики, вираженої в рамках окремого хронотопу:

- з’ясування ролі всіх елементів, з яких складається хронотоп, у постановці й розв’язанні історіософських питань;

- дослідження “історичної інверсії”, сутність якої М.Бахтін пояснює таким чином: “...Міфологічне і художнє мислення локалізують у минулому такі категорії, як мета, ідеал, справедливість, досконалість, гармонійний стан людини і суспільства”, “тут зображується як уже колишне те, що насправді може бути чи повинно бути здійснене тільки в майбутньому, що, по суті, є метою..., але ніяк не дійсністю минулого”⁹. Тут важливо з’ясувати, які авторські ідеали та цілі зосереджені в історичних картинах, що саме і як саме письменник намагається утвердити через художні образи хронотопів;

⁷ Кодак М. Жанр у часопросторових вимірах: до генології літературної класики // Слово і Час. – 2003. - №5. – С.8, 9.

⁸ Бахтін М. Цитована праця. – С.283.

⁹ Бахтін М. Цитована праця. – С.183

- вивчення історичного конфлікту, який розігрується в рамках хронотопу, шляхів, що запропоновані в тексті для розв'язання;
- визначення наративних функцій автора та його мети в розбудові часопростору саме таким чином;
- узагальнення історичного мислення письменника через оцінку ролі окремого хронотопу у вираженні художньо-історичної концепції тексту та демонстрації історичних поглядів митця.

Останнім моментом в осмисленні окремого хронотопу на уроці є ті форми роботи, які допомагають зробити його цілісну оцінку. Доцільно практикувати складання заголовків (бажано у вигляді крилатих висловів), з'ясування алегоричного чи символічного змісту хронотопу, цілісне окреслення його тематики та ідейного змісту, визначення головної думки, художньої мети, з якою історичний хронотоп уведено в текст, уявлення змін, які б відбулися у творі в разі відсутності хронотопу тощо.

Встановлення зв'язків між історичними хронотопами

Цей етап можливий тільки під час вивчення творів, де задіяні декілька зображень різних історичних епох. Його мета – визначити спільні особливості часопросторів, виявити їх взаємодію та перетинання, оцінити роль наскрізних елементів, які цементують художню тканину тексту.

Щоб правильно спрямувати хід аналізу на уроці, зробити необхідні оцінки, треба не тільки визначити історичні часопростори, але й з'ясувати характер зв'язку між ними. Досить часто це не просто послідовно-часові відношення, що диктують відповідну поетапність роботи вчителя та учнів над текстом, але й проблемно-тематичні зв'язки, підпорядковані авторському задуму. Буде логічним, вивчаючи твір П.Загребельного “Диво”, спочатку розглянути розділи, присвячені X століттю, потім – подіям другої світової війни, а в кінці – шістдесятим рокам нашого часу. Після всього – замислитися, що саме об'єднує віддалені часові площини в єдиний художній організм.

Встановлення зв'язку між хронотопами на різних рівнях (ідейно-тематичному, мовностилістичному, жанровому та ін.) допомагає учням систематизувати авторську концепцію часо-просторової побудови тексту, зрозуміти, з якою метою вона створена.

Якщо існують образи, що трапляються в усіх наявних хронотопах, оцінюємо їхню індивідуальну роль в кожному, а потім – вийти на концептуальне осмислення в усьому творі. Спільним елементом, що об'єднує всі часопростори в романі П.Загребельного “Диво”, є образ Софії Київської, з яким П.Загребельний пов'язує ключові теми роману: творення духовних скарбів (I хронотоп), збереження здобутків національного генія у боротьбі з силами нищення (II), вивчення надбань культури, що прийшли із минулого (III). У цілому Софія Київська виступає універсальним символом генія народу, свідченням його історичної плідності, духовної спроможності. Разом з тим вона дозволяє виявити й цілий ряд проблем другого плану.

Наскрізними, як це і є в романі “Диво”, можуть виступати не тільки окремі мегаобрази, але й надісторичні психологічні типи героїв, вічні проблеми людського існування.

За схожою часопросторовою схемою побудований роман Олеся Гончара “Собор”.

Проте є твори, у яких помітний причинно-наслідковий момент у зв'язках між хронотопами. Скажімо, у романі Панаса Мирного та Івана Білика “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” можна виділити два основні часопростори: події кінця XVIII – початку XIX століття (знищення козацтва, закріпачення України, показане на прикладі села Піски, впровадження ситуації психологічної аморфності народу) і середина XIX століття (життя Чіпки та його сучасників). Причому автори підводять до висновку, що характери головного героя і йому подібних (Максима, батьків Явдохи, самої Явдохи, Матні, Лушні, Пацюка) – пряме породження суспільної атмосфери, яка панувала в Російській імперії. Отже, щоб правильно зрозуміти, як письменники пояснюють причини падіння негативних героїв, необхідно

провести роботу з першим хронотопом, що представлений другою частиною роману. А вже потім аналізувати другий хронотоп. Це дозволить побачити моральне зубожіння Чіпки в контексті більшої трагедії – духовного занепаду України в умовах російського поневолення. Такий причинно-наслідковий зв'язок встановили автори роману. З ним можна погоджуватися чи ні, але враховувати його, будуючи роботу з учнями над текстом, необхідно.

На баченні художньо-історіософських зв'язків між хронотопами якраз і базуються несхожі прочитання твору Панаса Мирного та Івана Білика. У цьому плані показовими є роботи двох дослідників – О.Ільницького та І.Михайлина¹⁰. Версія першого: в романі протистоять два типи світогляду – “козацький” і “селянський”, які відповідно пов'язані з різними епохами в житті України; кожен з них презентований цілим рядом персонажів твору. Для другого проблематика твору має виключно етичний характер, а тому зближує його з психологічними романами Ф.Достоевського; роль другої частини тексту (екскурс у минуле) вченим не виділена. Обидва дослідження по-своєму цікаві. Однак тільки перший підхід, на нашу думку, може претендувати на концептуальне прочитання всього роману Панаса Мирного та Івана Білика. За його версією доцільно розгортати вивчення роману.

Аналогічні до “Хіба режуть воли, як ясла повні?” причинно-наслідкові зв'язки між хронотопами можна побачити в повісті І.Нечуя-Левицького “Кайдашева сім'я”, якщо врахувати перший варіант вступу до цього тексту. Це й надає твору історіософського звучання¹¹.

Узагальнення всієї роботи

Проводячи *узагальнення* під час хронотопного аналізу творів історичної спрямованості, учителю треба пам'ятати: в літературних творах усі події, персонажі, проблеми мають умовно історичний характер.

¹⁰ Див.: Ільницький О. Конфлікт між козацьким і селянським світоглядом у романі “Хіба режуть воли, як ясла повні?” // Слово і Час. – 1990. – №90. – №4. – С.50-56; Михайлин І. Воли і ясла. До філософської інтерпретації роману Панаса Мирного та Івана Білика “Хіба режуть воли, як ясла повні?” // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х.: Око, 1994. – Т.2. – С.61-74.

¹¹ Див: Бондаренко Ю. “Кайдашева сім'я” Івана Нечуя-Левицького в контексті національного виховання школярів // Дивослово. – 1998. - №9. – С.39-42.

Художньої історичності часто набувають ситуації, яких у дійсності не було, а те, що було, може видозмінюватися відповідно до художнього задуму письменника. Те саме стосується історичної персоніфікації людей, що жили в інші епохи (вони могли реально існувати, не існувати зовсім, бути, але не такими, як їх показано у творі). “Уведення в історію” вимислу – це шлях для митця, щоб висловити або власне історіософське бачення минулого, або створити можливості для художньої інтерпретації відповідно до суто літературних завдань, які ставить для себе автор. Як писав Умберто Еко, історичні романи виникають з різною метою і не скрізь “минуле є дійсним, упізнаваним”, часто воно – простір для філософствувань автора, засіб для демонстрації власних світоглядних установок. Відбувається своєрідна “гра минулим”, яке “використовується як антураж, як привід, як фантастична передумова: середовище, що дає свободу для уяви”¹² письменника. Тому на уроці необхідно розібратися, з якою метою митцю потрібні задіяні в тексті історичні час і простір, як саме він їх використовує для поставленої художньо-філософської мети. Адже “...суб’єкт мовлення, що породжує теперішній час дискурсу, дистанціюється від суб’єкта розповіді, що співвідноситься з минулим часом історії...”. Так постає “певний локус мовлення, із якого контролюється його семантика і синтаксис після того, як викристалізувався *певний зміст* (виділення наше – Ю.Б.), який потрібно висловити; він і є те саме означуване, яке замикає кільцем книгу. Це місце суб’єкта, який владарює над часом – як часом історії, так і часом дискурсу”¹³. Тобто часопросторова організація тексту цілісно спрямована на висловлення ідеї, носієм якої є авторська свідомість. Проте її можна поділити на певні відрізки: кожен хронотоп виступає носієм окремої частини вказаної ідеї. І тільки шляхом сумарного об’єднання змістів усіх хронотопів твору можна з’ясувати задум письменника.

¹² Еко У. Заметки на полях «Имени розы» // Иностранная литература. – 1988. - №10. – С.103.

¹³ Кристева Ю. Текст романа // Кристева Ю. Избранное: Разрушение поэтики. – М.: РОСПЭН, 2004. – С.569-570.

У літературі спостерігається декілька надзавдань у використанні історичних хронотопів:

- максимально реалістично, майже фотографічно, але із задіюванням художніх засобів, відтворити минуле, як воно уявляється письменнику;
- створити алегорію на сучасне автора;
- з допомогою історичних картин розгорнути філософські роздуми про вічні проблеми людства;
- узагальнити процес історичного розвитку окремого народу, наприклад українського, виявити його закономірності;
- створити розважальний твір типу романів “плаща і шпаги”;
- використати художньо-історичні час і простір як сюжетну основу для написання фантастичних текстів тощо.

Практично в усіх перелічених надзавданнях є своя історіософська основа, яку необхідно декодувати разом з учнями, поставивши їм запитання:

З якою метою, на вашу думку, письменник використовує змальовані часопростори? Чому встановлює саме такі зв'язки між ними? Які світоглядні та художньо-естетичні завдання при цьому вирішує? Чи відповідає назва твору ідейному задуму автора в усіх, разом узятих, хронотопах тексту?

Отже, хронотопний аналіз – один з необхідних шляхів вивчення творів, що мають історичну тематику. У методичному плані він допомагає цілісно підійти до осмислення створених письменником художньо-історичних картин, виявляти авторську концепцію дійсності, виражену як у змісті окремих хронотопів, так і з допомогою системних зв'язків між ними. Застосовуючи його у шкільній практиці, вчителі-словесники знайдуть додатковий спосіб роботи з художньою історіософією, на яку багата українська література.

Невикористана література:

Яценко М. Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини ХІХ століття. – К.: Наукова думка, 1983 – С.291, 305.

Островська Г. Навчати учнів сприйняття художніх категорій простору і часу // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2005. - №6. – С.33-35.

Бегун Б. Хронотопический анализ литературного произведения в школе // Русский язык и литература в средних учебных заведениях Украины. – 1991. - №11. – С.18-22.

Халипов В. Постмодернизм в системе мировой культуры // Иностранная литература. – 1994. - №1. – С.235-241.